

Daria SZAREJKO

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
Wydział Ogrodnictwa, Biotechnologii i Architektury Krajobrazu
Warszawa, Polska
e-mail: szarejko.daria@gmail.com

MAŁA OJCZYZNA – KATEGORIA LOKALNEJ TOŻSAMOŚCI

LITTLE HOMELAND – CATEGORY OF LOCAL IDENTITY

Słowa kluczowe: Mała Ojczyzna, krajobraz kulturowy, krajobraz pamięci, tożsamość, dziedzictwo
Key words: *Little Homeland, cultural landscape, memory landscape, identity, heritage*

Streszczenie

Mała Ojczyzna to skonkretyzowanie zjawisk i treści przynależących do pewnej grupy lokalnej. To ludzie i więzi społeczne, to miejsce o swoistym charakterze, to osobliwość na miarę ponadlokalną wspólna tradycja, kultura, historia, terytorium. Tradycja i nawarstwienia materialne mają swój wyraz w krajobrazie oraz są podstawowym składnikiem tożsamości miejsca, jako obszaru kulturowego czy geograficznego. Kategoria Małej Ojczyzny zawiera informacje na temat wartości, tożsamości struktury przestrzennej oraz tradycji w skali regionalnej, problemem jest brak narzędzia do badań i identyfikacji jej elementów.

Abstract

Little Homeland is concretion phenomena and contents belonging to a certain local group. It is the people and social ties, the place of a specific nature, the peculiarity to measure more than a local, it is a common tradition, culture, history, territory. Tradition and buildup of material are reflected in the landscape and are a fundamental component of the identity of the place, as cultural or geographic area. Little homeland category collects information on the identity, spatial structure and traditions on a regional scale, the problem is the lack of tools to identify its components and research.

WPROWADZENIE

Celem artykułu jest przybliżenie kategorii *Małej Ojczyzny*, próba identyfikacji jej zjawisk oraz składowych. Spostrzeżenia oraz wnioski są wynikiem badań nad identyfikacją krajobrazu wschodniej doliny rzeki Supraśl na Podlasiu i jego języka wzorców. Dlaczego używamy tej kategorii odnosząc się do terytorium, regionu, krajobrazu, gdy zawiera ona w sobie przecież nierozzerwalnie wartości krajobrazowe te przyrodnicze jak i społeczne oraz duchowe? Nie potrafimy posługiwać się tym pojęciem w pełni gdyż zawiera treści, które zazwyczaj rozpatrujemy oddzielnie, na konkretne potrzeby jak: powierzchnia terenu, cechy środowiska, mieszkańcy.

Koncepcje krajobrazowe oprócz wartości przestrzennych muszą mieć na celu uwrażliwienie społeczeństwa na wartości jakimi są tradycja i kultura. Dlatego niezwykle ważnym jest definiowanie pojęć, które może pomóc wykorzystać dziedzictwo, a zrozumienie i odkrycie tożsamości jest niezwykle ważne dla procesu zacieśniania więzi w obrębie małych społeczności. Wypracowanie definicji pozwala zweryfikować własne postrzeganie krajobrazu. Znajomość i prawidłowe rozumienie pojęć w społeczeństwie sprzyja promowaniu dobrej architektury, a projektowanie krajobrazu wymaga multidyscyplinarnej wiedzy o przestrzeni i społeczeństwie. Czy w Polsce uczy się świadomości krajobrazu?

Dawniej pojmowanie krajobrazu było zdecydowanie mniej złożone, dotyczyło opisanego fragmentu Ziemi. Dziś nauki przyrodnicze nie są wystarczające do wyjaśnienia fenomenu krajobrazu. Musimy sięgać głębiej w sfery poznawcze, korzystać z dziedzin humanistycznych, socjologicznych czy sztuki.

METODY

Jak badać krajobraz kulturowy? Głównym problemem jest brak narzędzi, metod do badania krajobrazu jako zintegrowanej całości: przyroda i człowiek. Dlatego niezbędnym jest wykorzystanie wielu metod z różnych dziedzin i ich modyfikacja, łączenie, w zależności od sytuacji i miejsca.

Praca w terenie nad konkretyzowaniem zjawisk i wzorców krajobrazu wiejskiego Podlasia¹ pokazuje, że powinniśmy rozpatrywać przestrzeń wedle kategorii takich jak:

- Krajobraz/Widok: relacje,
- Układy np.: rozplanowanie, rozłóg pól i wzorce, np.: architektura, detal, proporcje, materiał, kolor,
- Społeczność: obrzędy, codzienność.

¹ Prace badawcze autorki nad dawnymi ogrodami wiejskimi Białostoczczyzny (*Projekt ogrodu przy domu jednorodzinnym, nawiązujący do tradycyjnych wiejskich ogrodów przydomowych na Białostoczczyźnie*) oraz dziedzictwem mikroregionu (*Koncepcja krajobrazu pamięci jako forma upamiętniająca historię i tożsamość małej Ojczyzny na przykładzie nieistniejącej wsi Popówka.*) w latach 2012-2015.

Stopniowanie badań regułą - od ogółu do szczegółu, umożliwia uzyskanie informacji o całości przestrzeni przyrodniczo – kulturowej. Wychodząc od szerszego ujęcia, badania mogą dotyczyć np.: kilku wsi, wewnątrz krajobrazowych by bardziej szczegółowo przebadać określony według pewnych kryterium obszar. Bardzo ważnym punktem jest ukazanie relacji przyroda a tworzywo kulturowe.

Krajobraz jest fenomenem, więc i stosowane metody powinny włączać fenomenologię i subiektywizm. Krajobraz kulturowy to przecież nie tylko materia, ale i pierwiastek duchowy, w którym zawiera się energia kultury. Dotychczasowe sposoby waloryzacji nie obejmują środowiska, jako całości (inne stosuje się do krajobrazu przyrodniczego jak np.: wskaźniki bioróżnorodności, stadia sukcesji, inne do krajobrazu kulturowego np.: klasyfikacja zabytków) Nie obejmują również dynamiki zachodzących zmian, do badania których potrzebne jest poznanie zmysłowe.

Pomocną w analizach może być metoda *genius loci* ukazująca ukryty potencjał miejsca czy analiza percepcyjna Janusza Skalskiego, która pozwoli poznać strukturę miejsca i wszystkie jego składowe. Niezbędnym narzędziem badawczym jest obserwacja i wywiad swobodny charakteryzujący się tym, że pytania nie są skonkretyzowane, a luźno sformułowane i dzięki temu pozwalają na snucie opowieści (sprzyjają tworzeniu naturalnej konwersacji). Wcielanie się w rolę uczestnika aby doznać i wczuć się w atmosferę miejsc i ludzkich zależności czy działań, z konsekwencją w lokalnym krajobrazie.

POJEMNOŚĆ KATEGORII MAŁEJ OJCZYZNY

Mała Ojczyzna zawiera w sobie wiele pojęć jak: krajobraz kulturowy, krajobraz pamięci, tożsamość miejsca czy dziedzictwo kulturowe. W ostatnim czasie przeżywamy „renesans” Małych Ojczyzn. Chętniej wracamy w rodzinne strony, szukamy rodzinnych historii i korzeni. Problemem jest określenie co w sobie zawiera owa kategoria. Pomóc nam może wspomniany już wcześniej podział informacji na trzy kategorie.

W ujęciu regionalnym Małą Ojczyznę określa U. Myga-Piątek, jako fragment przestrzeni, której struktura jest specyficzna i wykształcona dzięki odmiennej organizacji przestrzeni. Autorka pisze, że ma na to wpływ wiele czynników: przyrodnicze, społeczne, ekonomiczne, religijne oraz ich ranga na przestrzeni lat (Myga-Piątek, 2012).

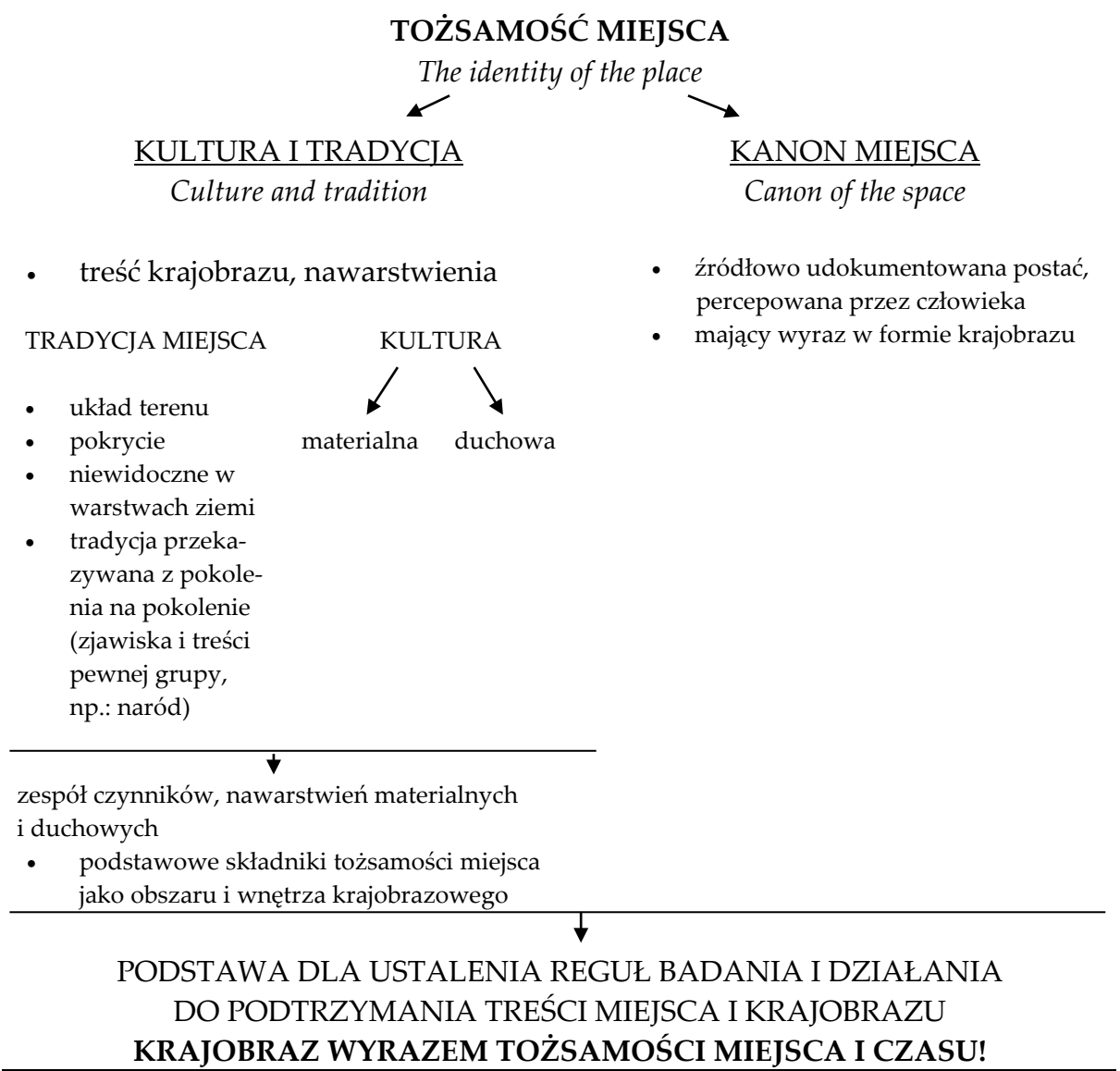
Krajobraz kulturowy i tożsamość miejsca

Czytając krajobraz odnajdujemy zapisane w nim symbole przynależące do danej kultury (Malinowski, 1987). Analizowany obszar możemy nazwać Małą Ojczyzną ze względu na wyjątkową więź przestrzeni, wynikającą z:

- umiejscowienia w krajobrazie (wyjątkowość miejsca, izolacja od większych ośrodków miejskich w przypadku wsi, położenie związane z elementem krajobrazu jak rzeka),

- specyficzny kod przestrzeni, dający poczucie swojskości (zapisany w układach, detalach, zrozumiały tylko dla mieszkańców),
- wyznaczenie mieszkańców (wspólny obrządek, kultywowanie tradycji, uczęszczanie do tej samej świątyni),
- wspólna historia (nic nie łączy społeczeństwa jak wydarzenia te pozytywne jak i negatywne, wiążą pamięcią).

Krajobraz kulturowy to także właściwość czy tożsamość miejsc. Według Z. Myczkowskiego tożsamość to suma, na którą składa się kultura i tradycja miejsca oraz jego kanon (Myczkowski, 2003). Zawierając w kategorii Małej Ojczyzny tożsamość miejsca, wkładamy w pojęcie również te podstawowe, geograficzne rozumienie krajobrazu. Krajobraz po prostu jest wyrazem tożsamości miejsca i czasu.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Myczkowski, 2003.
Source: own study based on Myczkowski, 2003.

Identyfikować krajobraz mogą pomóc nam kategorie *genius loci* – swoisty kod „duch miejsca”. Chcemy jego wskrzeszenia, nie suchej historii, co stoi niejako w sprzeczności z równie ważnym aspektem – „duchem czasu” – „Zeitgeist” – pojęciem wprowadzonym przez Hegla. Mówi o tym, iż każda epoka wyodrębnia się w wizualnej postaci swego ducha czasu, czyli stylu architektonicznego, co wskazuje na jego ogromną wagę w kreowaniu i odzwierciedlaniu tożsamości (Lorens, 2010). Jednak to właśnie „duch miejsca” jest syntezą tradycji przestrzeni, tożsamości i ukazuje potencjał miejsca. Duch miejsca to również trudne do zdefiniowania i zapisu emocjonalne więzi z przestrzenią. Według Ch. Norberga-Schulza poznać przestrzeń możemy tylko dzięki wnikliwej obserwacji i własnemu opracowaniu. Przestrzeń rejestrujemy badaniami przyrodniczymi, postacią graficzną, opisywaną i oczywiście *genius loci* (Skalski, 2011). Poszukiwanie wartości kulturowych przyrody niewątpliwie nas do niego zaprowadzi (Królikowski, 2011).

Dziedzictwo kulturowe zapisane w krajobrazie

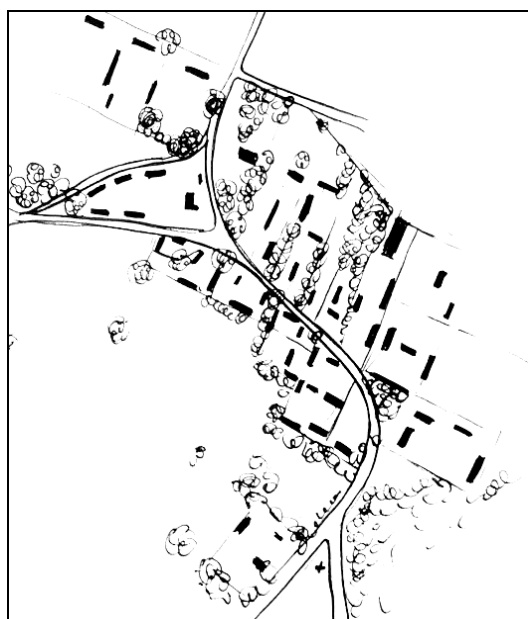
Nie wystarczy zidentyfikowanie dziedzictwa. Należy również zrozumieć co ze sobą niesie, jak je chronić i wykorzystać. Poszukiwania powinniśmy podjąć „ścieżką czterech kroków”. Po pierwsze zastanowić się co w naszym regionie może być dziedzictwem:

- krajobraz – może to być niezwykła rzeźba terenu, wody albo lasy,
- wsie i ich układy – dziedzictwo gospodarowania przestrzenią – planowanie przestrzeni i wszystko co się z tym wiąże, a więc rodzaje budynków (domy, świątynie, kapliczki, budynki przemysłowe i gospodarcze, cmentarze, mogiły, dwory nawet obiekty nieistniejące),
- sposób gospodarowania i wytwarzania – dziedzictwo kultury materialnej - rodzaje upraw i sposób, wszelkie rzemiosło i rękodzieło czyli sztuka ludowa, ale również potrawy,
- spuścizna duchowa – dziedzictwo kultury duchowej – obyczaje, wierzenia, życie codzienne, gwara.

Należy nazwać dane dziedzictwo i określić jego cechy. Następnie należy przejść do określenia wartości jakie przekazuje np.: dawne umiejętności (wyjątkowa konstrukcja, wykonanie, surowiec inny niż dzisiaj), piękno (wywołuje wspomnienia, wzruszenie), unikatowość (czy jest wyjątkowe i rzadkie – zwykłe dla mieszkańców może być niezwykle interesujące dla turystów), poczucie tożsamości gdyż mówi o przodkach i historii. Powinniśmy ocenić te wartości, ich stan i stopień świadomości wśród mieszkańców. Trzecim krokiem jest opisanie tego co mówi o nas samych, przodkach, regionie, a może jest składnikiem historii nie tylko małej ojczyzny, ale jednocześnie Polski? Ostatnim krokiem jest próba określenia wartości dziedzictwa w skali regionu czy kraju. Oprócz materialnych korzyści takich jak zabytkowy obiekt, zyskamy duchowo: poczucie dumy.

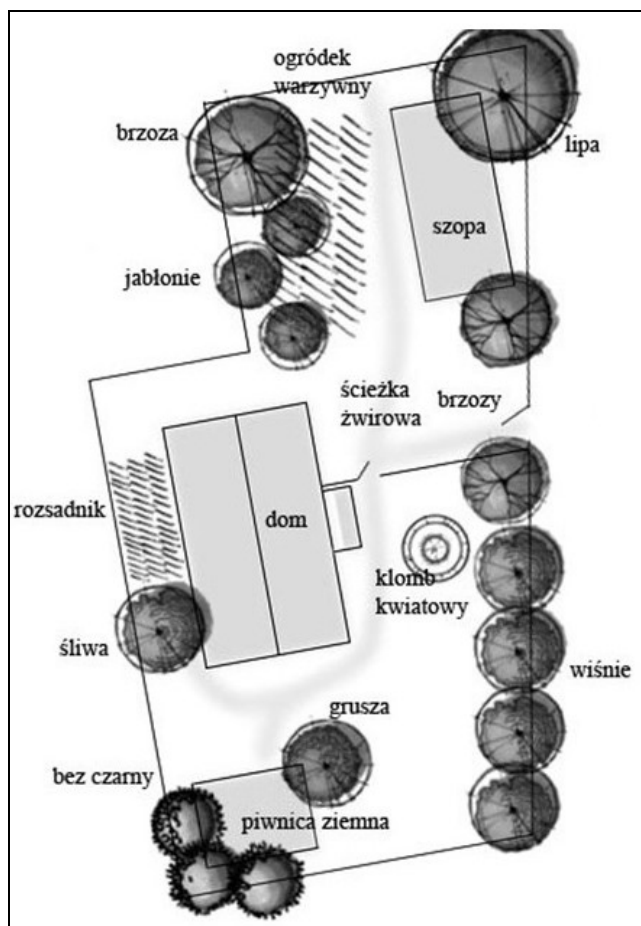
Należy zastanowić się nad wykorzystaniem dziedzictwa, przedstawiać je mieszkańcom, a przede wszystkim władzom lokalnym (Konopka, red., 2001).

Równie ważne jak naturalny charakter krajobrazu jest jego kształtowanie przez sposób gospodarowania. Mówiąc o architekturze musimy pamiętać o jej układzie przestrzennym (ryc. 1). Na wsiach spotkamy np.: charakterystyczne układy domostw (ryc. 2), kapliczki, zdobienia architektoniczne. Niejednokrotnie są to detale kojarzone z danym miejscem – unikatowe i wyjątkowe. Dają poczucie tożsamości i przynależności do wspólnoty tych samych wartości oraz umiejętności. Odpowiednio chronione i kreowane przynoszą dumę i pamięć, wpisują się w lokalną tradycję.

Ryc. 1. Rozplanowanie zagród i wsi Waliły. *Źródło: opracowanie własne D. Szarejko.*

Fig. 1. Plan of farms and villages Waliły *Source: own elaboration by D. Szarejko.*

Ryc. 2. Układ zagrody z domem w Pieszczanikach².

Źródło: opracowanie własne D. Szarejko.

Fig. 2. Plan of farm with a house in Pieszczaniki villages.

Source: own elaboration by D. Szarejko.

Tradycja i krajobraz u każdego wywołują różne emocje. Różne punkty widzenia powodują, że każdego interesuje co innego. Podejmując dyskusję nad przyszłością krajobrazu czy dziedzictwa musimy o tym pamiętać gdyż decyzje o ochronie czy przekształceniach powinny być wspólne – szczególnie w małych społecznościach. Krajobraz ma wiele wartości: społeczne, historyczne, estetyczne, artystyczne, lokalne, narodowe i uniwersalne (Królikowski, 2000). Aby zrozumieć dziedzictwo należy je

² Projekt nawiązujący do tradycyjnych wiejskich ogrodów przydomowych na Białostocczyźnie, 2014 r.

odnaleźć i opisać, najogólniej można je podzielić na te dziedzictwo gospodarowania przestrzenią, materialne i duchowe. Jest to zbiór wartości, o które powinno się dzisiaj zadbać i odpowiednio wykorzystać by posłużyło w edukacji kolejnych pokoleń i rozwoju regionu.

Do dziedzictwa materialnego najczęściej zaliczamy: architekturę, rękodzieło (ryc. 3), wytwórczość (ryc. 4) oraz umiejętności związane np. z tradycyjnymi zawodami.

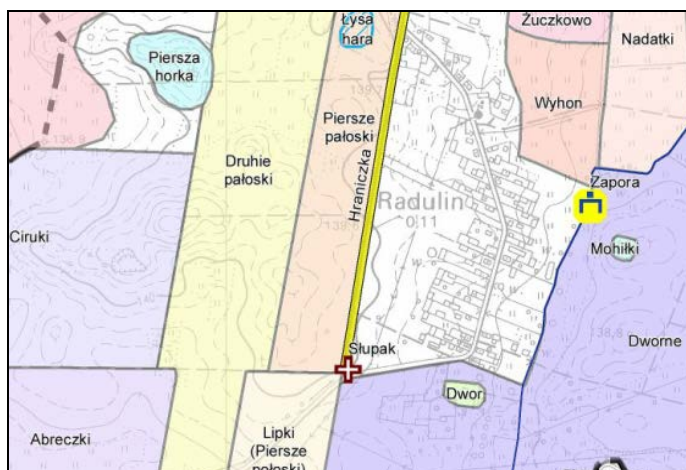
Ryc. 3. Ręcznie wyszywana makatka
(fot. D. Szarejko, 26.12.2008 r.).
Fig. 3. Hand – embroidered tapestry
(photo by D. Szarejko, 26.12.2008).

Ryc. 4. Tradycyjny piec kaflowy.
Wiera Grześ
(fot. D. Szarejko, 26.12.2008 r.).
Fig. 4. Traditional tiled stove. Wiera Grześ
(photo by D. Szarejko 26.12.2008).

Ryc. 5. Św. Anny w Królowym Moście. Procesja. **Źródło:** ze zbiorów prywatnych autorki.
Fig. 5. St. Anne in Królowy Most. Procession. **Source:** author's private collections.

Ryc. 6. Toponimia wsi Radulin i okolic.
Źródło: opracowanie własne J. Lisowska, P. Miniuk.
<http://www.radulin.hostit.pl/index.php?podstrona=plan>.
Fig. 6. Toponimia of Radulin vilage.
Source: own elaboration by J. Lisowska, P. Miniuk.
<http://www.radulin.hostit.pl/index.php?podstrona=plan>.

Materialność jest wyrazem duchowości regionu, która kształtuje się poprzez kontakt z naturą, religią i cyklem życia codziennego (ryc. 5). Pomimo, że wiele znaczących dla historii regionu miejsc i obiektów już może nie istnieć, wspólnoty lokalne utrzymują się i nadal trwają. Mają na to wpływ tradycje, które się zachowały, przekazywane przez pokolenia i wciąż praktykowane (ryc. 6). Jest to zbiór wartości, o które powinno się teraz zadbać i odpowiednio wykorzystać dla edukacji kolejnych pokoleń i rozwoju regionu (Szarejko, 2015).

Krajobrazy pamięci i lokalny patriotyzm

Co do nich zaliczamy? Cmentarze, pomniki, obiekty zabytkowe. Pierre Nora uważa, że aby powstały „miejsca pamięci” musi być wola pamiętania. Wykazuje, że pamięć i historia są przeciwstawnymi pojęciami. *Lieux de memoire* powstają w wyniku gry między pamięcią i historią, interakcji między dwoma czynnikami, której rezultatem jest ich wzajemna nadmierna determinacja (Nora, 2009). Problemem jest to, jak chcielibyśmy definiować takie miejsca a jak te chęci realizujemy: wykładając historię – zamiast pamięci. W takim podejściu jest ogromna różnica i często jej nie dostrzegamy. Pamięć jest podatna na manipulację. Może być uśpiona i budzona, jest fenomenem afektywnym i magicznym, który karmi wspomnienia. Jest także przekazywana na wiele sposobów, nastawiona zawsze na grupę, którą jednoczy³. Pamięć potrzebuje przestrzeni, gestów, obrazów, przedmiotów i wówczas jest absolutna. Historia zaś stanowi rekonstrukcję czegoś nieobecnego, reprezentację przeszłości, wymaga analizy, krytyki, należy do wszystkich i ujmuje to, co relatywne. W surowych, historyzujących pomnikach nie odnajdziemy bijących serc i kontemplacji. Takie miejsca mają wspomóc społeczeństwo w celebrowaniu wartości. Wykreowany krajobraz ma sprzyjać kontemplacji, upamiętnianiu, ale też partycypacji obywateli (Zachariasz, 2012).

Znacznie łatwiej zapisuje się w pamięci drewniana tradycyjna zabudowa regionu, niż historia o krajobrazie, która była przekazywana ustnie. Często utrwalają ją nazwy. Toponimia⁴ - przeszłe użytkowanie, miejsca ważnych wydarzeń przekazywane w lokalnym nazewnictwie. Niezapisane na żadnej mapie, nieistotne w skali kraju. Niezrozumiałe dla obcych, ale kierujące swoich. Łatwo pominąć sposób w jaki scharakteryzowali krajobraz już dziesiątki lat temu mieszkańcy.

Kolejną składową omawianej kategorii jest lokalny patriotyzm Małej Ojczyzny wraz z pielęgnowaniem tradycji. Jako przykład można podać fenomen podlaskiej wsi: zachowanie tradycyjnych form budownictwa i zdobienia domów. Nowi mieszkańcy, dostosowując się do panujących kanonów, odnawiają stare chaty z poszanowaniem obowiązujących od dawna form. W ten sposób buduje się

³ Maurice Halbwachs powiedział, że istnieje tak dużo pamięci, jak wiele jest grup, że pamięć jest z natury różnorodna jednak specyficzna; zbiorowa, mnoga a jednak indywidualna. P. Nora, Między pamięcią i historią: *Les lieux de Mémoire* [w:] Archiwum no 2, Muzeum Sztuki i Autorzy, Łódź 2009, <http://www.marysialewandowska.com/wp-content/uploads/2009/08/Archiwum-no2-c2-sprd.pdf> [dostęp: 29.03.2015].

⁴ dział zajmujący się nazwami miejsc.

przeświadczenie społeczeństwa o wartości krajobrazu kulturowego. Niezwykle ważna jest edukacja patriotyczna, przekazywana w teorii, praktyczna np.: poznanie rzemiosła. Ale w szczególności znajomość podstawowych pojęć związanych z regionem, krajobrazem, świadomość wartości otoczenia. Nie chodzi tu bynajmniej o życie w skansenie, ale czerpanie inspiracji i przekładanie tradycji na współczesność, co przejawia się w: zachowaniu umiaru i proporcji. Program edukacji powinien uwrażliwiać i mieć materiał do nauczania w zakresie kanonów, form i wartości architektury krajobrazu.

Małe Ojczyzny są bardzo ważną składową dziedzictwa nie tylko polskiego, europejskiego, ale wszystkich ludów Ziemi. Uświadomienie w przynależności do takiej sfery, świadomość takiej kategorii jest kluczem do dobrobytu społeczeństwa. Wedle Europejskiej Konwencji Krajobrazowej ochrona, gospodarowanie i planowanie krajobrazem jest obowiązkiem każdego człowieka. Odpowiednio chronione i kreowane przynoszą dumę z tradycji.

PODSUMOWANIE

Tym, co wyróżnia Małą Ojczyznę jest wyjątkowa więź emocjonalna jaka łączy ludzi ze sobą i światem materialnym, która wynika ze wspomnień o konkretnym czasie i miejscu. Uczucia sprawiają, że mamy bezgraniczny szacunek do „ziemi najbliższej sercu”. Kategoria małej ojczyzny umożliwia poznanie, tego w jakim stopniu zachodzi identyfikacja ludzi z otoczeniem (miejsce urodzenia, wychowania, aktualnie zamieszkiwane). Którą z cech takich jak kultura czy obyczaje cenią najbardziej? Co utkwilo im w pamięci? Co przeżyli szczególnie silnie? Jakie związki łączą ich z resztą społeczeństwa: miłość, podziw, szacunek? Aspiracje, przyzwyczajenia, potrzeby i motywy postępowania wynikają właśnie ze środowiska lokalnego, nazywanego Małą Ojczyzną. To pojęcie służy również kształtowaniu i odróżnieniu patriotyzmu narodowego, postaw wobec państwa, od patriotyzmu lokalnego i postaw środowiskowych. Jest „studnią” pojęć, analiza jednego powoduje kolejne.

Wszystko o czym myślimy w kontekście wybranego krajobrazu, mieści się w kategorii Małej Ojczyzny. Jest ona niezwykle potrzebna, przecież chcemy takiego krajobrazu, w którym się zdomowimy, a nie tylko zamieszkamy.

⁵ definicja według Europejskiej Konwencji Krajobrazowej: „ochrona krajobrazu” znaczy działania na rzecz zachowania i utrzymania ważnych lub charakterystycznych cech krajobrazu tak, aby ukierunkować i harmonizować zmiany, które wynikają z procesów społecznych, gospodarczych i środowiskowych „gospodarowanie krajobrazem” znaczy działanie, z perspektywy trwałego i zrównoważonego rozwoju, w celu zapewnienia regularnego podtrzymania krajobrazu tak, aby kierować i harmonizować jego zmiany wynikające z procesów społecznych, gospodarczych i środowiskowych; „planowanie krajobrazu” znaczy skuteczne działanie perspektywiczne mające na celu, odtworzenie lub utworzenie krajobrazów. *Europejska Konwencja Krajobrazowa*, <https://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/landscape/versionsconvention/Polish.pdf> [dostęp: 06.03.2015].

LITERATURA

- Konopka M. (red.), 2001: Każde miejsce opowiada swoją historię, czyli rzecz o dziedzictwie wiejskim, Fundacja Fundusz Współpracy Program AGROLINIA 2000, Poznań.
- Królikowski, J., 2000: Interpretacje krajobrazów. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Malinowski, J., 1987: Imitacje świata: o polskim malarstwie i krytyce artystycznej drugiej połowy XIX w., Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Myczkowski, Z., 2003: Krajobraz wyrazem tożsamości w wybranych obszarach chronionych w Polsce, Politechnika Krakowska, Kraków.
- Myga-Pietek U., 2012: Krajobrazy sakralne i religijne – próba umiejscowienia w typologii krajobrazów kulturowych. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, nr 17: 14.
- Skalski, J., 2011: Ocena walorów krajobrazu w procesie postrzegania na przykładzie krajobrazu doliny Wisły w Warszawie, (red.) B.J. Gawryszewska, Wydawnictwo Sztuka Ogrodu i Krajobrazu, Warszawa.
- Szarejko, D., 2014: Projekt ogrodu przy domu jednorodzinnym, nawiązujący do tradycyjnych wiejskich ogrodów przydomowych na Białostocczyźnie. Paca inżynierska, promotor: dr Przemysław Wolski, Biblioteka SGGW Warszawa.
- Szarejko, D., 2015: Koncepcja krajobrazu pamięci jako forma upamiętniająca historię i tożsamość małej Ojczyzny na przykładzie nieistniejącej wsi Popówka. Praca magisterska, promotor: dr Katarzyna Krzykawska, Biblioteka SGGW, Warszawa.
- Zachariasz, A., 2012: O upamiętnianiu miejsc, wydarzeń, osób i zwierząt w historycznych i współczesnych ogrodach i parkach [w:] Ogrody pamięci w sztuce ogrodowej i architekturze krajobrazu. Czasopismo Techniczne. Architektura, z. 2-A: 51-70.

ŹRÓDŁA ELEKTRONICZNE

- Europejska Konwencja Krajobrazowa
<https://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/landscape/versionsconvention/Polish.pdf> [dostęp: 06.03.2015].
- Królikowski, J. T., 2011: Wartości kulturowe krajobrazu przyrodniczego [w:] Ochrona krajobrazu przyrodniczego i kulturowego a rozwój cywilizacyjny, Kancelaria Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa.
<http://www.prezydent.pl/dialog/fdp/tworczosc-dziedzictwo-kulturowe-i-przyrodnicze-bogactwem-polski/deбаты/art,1,fdp-ochrona-krajobrazu-przyrodniczego-i-kulturowego-a-rozwoj-cywilizacyjny.html> [dostęp: 25.03.2015].
- Lorens, P., 2010: Definiowanie współczesnej przestrzeni publicznej w: Problemy kształtowania przestrzeni publicznych [online]. Gdańsk: Urbanista
<http://www.pg.gda.pl/architektura/pokl/skrypt%202.pdf> [dostęp: 26.04.2015].
- Nora, P., Między pamięcią i historią: Les lieux de Mémoire [w:] Archiwum № 2 Muzeum Sztuki, Łódź:
<http://www.marysialewandowska.com/wp-content/uploads/2009/08/Archiwum-no2-c2-sprd.pdf> [dostęp: 24.03.2015].
- Strona internetowa Radunina, <http://www.radunin.hostit.pl/index.php> [dostęp: 02.06.2015].